

Blaž Mesec

AKCIJSKO RAZISKOVANJE MED SOCIALNIM INŽENIRSTVOM IN REVOLUCIONARNIM AKTIVIZMOM

V razvoju akcijskoraziskovalnega pristopa je mogoče razlikovati dve obdobji oziroma dve smeri, ki se razlikujeta po svojih temeljnih izhodiščih (Kramer, Kramer, Lehmann 1979).¹ Prvo smer predstavlja akcijsko raziskovanje v okviru lewinovske tradicije (K. Lewin), v okviru katere se je v glavnem povezovalo s filozofijo "medčloveških odnosov". V drugi smeri so začeli v sedemdesetih letih razvijati akcijsko raziskovanje družbenokritično usmerjeni družboslovci, ki so se teoretično opirali na kritično družbeno teorijo. Ti so videli v akcijskem raziskovanju predvsem sredstvo ozaveščanja in političnega aktiviranja družbeno prikrajšanih slojev in skupin za spreminjanje družbenih razmer. Manj radikalnim med njimi je šlo bolj za spreminjanje neposrednih življenjskih pogojev, kvalitete življenja ali družbenega položaja prikrajšanih skupin, bolj radikalnim pa za spreminjanje temeljnih družbenih odnosov dominacije in izkoriščanja, za social(istič)no revolucijo torej.

LEWINOVO POJMOVANJE AKCIJSKEGA RAZISKOVANJA

K. Lewinu pripisujejo, da je prvi konceptualiziral to vrsto raziskovanja, ji dal ime in prvi izvajal akcijske raziskave.² Njegovo pojmovanje akcijskega raziskovanja je mogoče rekonstruirati na osnovi treh vrst virov: iz spoznanj o njegovem občemetodološkem nazoru, iz njegovih neposrednih zapisov in izjav o tej vrsti raziskovanja, iz nekaterih njegovih spoznanj o naravi skupinskega dogajanja in iz opisov raziskovalnih projektov, ki jih je sam imenoval akcijske oziroma so jih tako imenovali njegovi sodelavci.)

a. Občemetodološki nazor

Na tem mestu naj omenimo samo nekatera pojmovanja iz Lewinovega občemetodološkega nazora: prepričanje o metodološki enotnosti naravoslovnih in družboslovnih ved, ki se odraža tudi v naravi osnovnih pojmov njegove teorije, pojmov, ki so analogni pojmom fizike in matematike (polje, sile, vektorji); nasprotovanje redukcionizmu pri pojasnjevanju družbenih pojavov in behaviorizmu kot sodobni obliki redukcionizma; zavzemanje za integracijo znanosti na osnovi proučevanja skupin, ki so zanj ključne družbene entitete in osrednji predmet družbenih ved; zavzemanje za praktično vlogo znanosti; pojmovanje o integrativni in prediktivni funkciji teorije in poudarjanje pomena

konceptualizacije ali konstruiranja pojma (genetični vidik, kvalitativni, operacionalno-kvantitativni, vidik generalizacije). Posebno pomemben je njegov nazor o eksplanaciji, ki ima dve sestavini: nazor, da je vsak dogodek determiniran s konfiguracijo družbenega polja kot celote in nazor, da eksplanacija ni v tem, da se odkrije povezave med eno in drugo vrsto fenotipskih podatkov, ampak v tem, da se fenotipske podatke poveže z dinamičnimi konstrukti.

Lewinu pomeni pojasniti vedenje najti znanstveno predstavitev življenjskega prostora, to je predstavitev s konstrukti teorije polja, ter določiti funkcijo, ki povezuje vedenje in življenjski prostor. Vprašanje odnosa med razumevanjem in pojasnjevanjem opredeli kot vprašanje odnosa med "subjektivnimi" in "objektivnimi" elementi družbenega polja in ponazori svojo misel s primerom napovedovanja poteka dogodkov in razvoja odnosov v zakonskem paru. Analiza dveh psiholoških ("subjektivnih") polj ustvari osnovo za napoved dejanskega ("objektivnega") vedenja obeh zakoncev. Da bi lahko pojasnili vedenje, je treba razlikovati med situacijo, kot jo vidi opazovalec, in situacijo, kot jo vidi subjekt. Objektivnost v psihologiji zahteva, da kolikor mogoče ustrezno predstavimo subjektivno polje posameznika, njegov življenjski prostor.

Ključna metoda verifikacije je za Lewina eksperiment, katerega uporabo v družboslovju utemeljuje, izhajajoč iz teorije polja, prav z relacionalno naravo socialnih situacij, ki omogoča transpozicijo realne strukture v eksperimentalno. Kljub temu je poudarjal omejitve proučevanja kompleksnih, družbenih dogajanj v laboratoriju, artificialnost cepitve kompleksnih integriranih celot na elementarna vedenja in prednosti proučevanja dinamične narave spreminjanja v naravnih okoljih, vendar pod kontroliranimi pogoji. Predlaga kooperacijo proučevane skupine pri načrtovanju eksperimenta in s tem že nakaže osnovno misel akcijskega raziskovanja.

Vprašanja, povezana z ustvarjanjem empirične evidence, zavzemajo v Lewinovem delu pomembno mesto.³ Ne samo, da je po njegovem prva naloga znanosti objektivno registrirati in zanesljivo opisati dejstva, ampak se z razvijanjem tehnik opazovanja in merjenja pojavov konstituirajo novi predmeti proučevanja.

Opisani Lewinovi metodološki nazori in nazori o naravi družbenega spreminjanja že vsebujejo osnovne elemente akcijskega raziskovanja: stališče o praktični funkciji znanosti; usmerjenost na preučevanje celot prepletenih dejavnikov; spoznanje, da se percepcija spremeni v odvisnosti od spremembe situacije z akcijo; težnja predstaviti subjektivno polje posameznikov (življenjski prostor akterjev), poudarek na eksperimentiranju v naravnih pogojih z ohranitvijo naravne celote pogojev.

b. Opredelitve akcijskega raziskovanja

V zvezi z akcijskim raziskovanjem omenjajo Lewina predvsem kot človeka, ki je dal temu posebnemu pristopu ime "akcijsko raziskovanje" in ki je ta pristop spodbujal in ga tudi sam uporabljal.

Akcijsko raziskovanje je definiral takole: "Raziskovanje, potrebno družbeni praksi, lahko najbolje označimo kot raziskovanje za družbeno upravljanje ali družbeno inženirstvo. To je neka vrsta akcijskega raziskovanja, komparativnega raziskovanja pogojev in učinkov različnih oblik družbene akcije in raziskovanja, ki vodi do družbene akcije. Raziskovanje, ki ne proizvaja nič drugega kot knjige, ne bo zadostovalo."⁴ - Pomudimo se nekoliko pri tej opredelitvi.

(1) Lewin uporablja pojem akcijskega raziskovanja v pomenu uporabnega raziskovanja. To naj služi "družbenemu upravljanju" ali "družbenemu inženirstvu". Zaveda se, da se praktiki bojijo "tehnokracije" družbenih ved. (1948,213) Ta bojazen pa po njegovem ni upravičena, saj znanstveni zakoni niso diagnoza lokalnih razmer in ne predpisujejo strategije spreminjanja. Ta je v rokah ljudi, ki tam živijo. V skladu z duhom njegovega dela pri razvijanju metod demokratičnega vodenja skupin bi tudi bilo, da bi pojmom "družbeno upravljanje" in "družbeno inženirstvo" ne pripisoval pomena, kakršnega sta dobila v okviru resnično tehnokratskih pristopov. Zdi se, da je ta izraz uporabljal v pomenu, podobnem našemu "socialnemu delu." Povsem jasno je, da mu ni šlo za kontrolo in vzdrževanje nespremenjenega stanja, ampak za spreminjanje vedenja, celo za revolucioniranje družbenega življenja.⁵

(2) Akcijsko raziskovanje je po njegovem primerjalno raziskovanje pogojev in učinkov različnih oblik družbene akcije, in raziskovanje, ki vodi do družbene akcije. Ta njegova opredelitev se, to moramo kar takoj poudariti, bistveno razlikuje od nekaterih kasnejših pojmovanj akcijskega raziskovanja. Model za preverjanje pogojev in učinkov različnih akcij je - če ekspliciramo to misel - eksperiment o učinkovitosti različnih tretmanov A, B, C... na določene kriterije. Konkreten primer je eksperiment s tremi različnimi stili vodenja. Poleg tega vključuje Lewin med akcijsko raziskovanje tudi raziskovanje, ki vodi do družbene akcije. To bi lahko bilo po sedanjih opredelitvah diagnostično raziskovanje, ki definira določen družbeni problem, oziroma raziskovanje, ki vodi do formulacije alternativnih opcij in do odločitve za eno od njih.

(3) Pojem akcijskega raziskovanja uporablja v zelo širokem pomenu aplikativnega raziskovanja, ki obsega zelo različne pristope, saj po njegovem tako raziskovanje vključuje matematične in konceptualne probleme teoretične analize, deskriptivne raziskave, laboratorijske in terenske eksperimente družbenega spreminjanja. K akcijskemu raziskovanju prišteva tudi evalvacijsko raziskovanje, kot raziskovanje

učinkov družbenih akcij in kriterijev njihove uspešnosti. Akcijsko raziskovanje ima za enako pomembno kot čisto znanstveno raziskovanje; nikakor ni manjvredno. "Nagibam se k temu, da bi trdil, da je res prav nasprotno." (1948,203)

(4) Akcijsko raziskovanje zahteva celosten pristop. Izboljševanje medskupinskih odnosov se srečuje s celo vrsto različnih nalog: od spreminjanja stališč in stereotipov do problemov ekonomske diskriminacije in vodenja skupin. "Brezupno je spopasti se s katerikoli teh vidikov medskupinskih odnosov, ne da bi hkrati upoštevali druge." (1948,203)

(5) Raziskovalni postopki naj bodo vključeni v akcijo. "Z družbenega vidika ni dovolj, da univerzitetne ustanove proizvajajo nove znanstvene uvide. Potrebno bi bilo instalirati raziskovalne postopke, družbene oči in ušesa, naravnost v organizem družbene akcije." (206) To je ena Lewinovih osnovnih inovacij, čeprav sam pravi, da ideja o raziskovalnih oddelkih agencij, ki so namenjene izboljševanju medskupinskih odnosov, ni nova. Nova je zahteva, naj bi to raziskovanje zares uporabljalo znanstvene metode in naj ne bi bilo le "zbiranje časopisnih izrezkov". Akcijska raziskava poteka kot spirala, v kateri si slede načrtovanje akcije, izvedba in raziskovanje. Ko razpravlja o tem, kdaj, kje in kdo naj izvaja akcijske raziskave, pomembno dopolni izhodiščno definicijo akcijskega raziskovanja, s tem da jasno opredeli funkcijo in položaj raziskovanja v poteku akcije. Raziskovanje je tukaj vključeno v akcijo kot usmerjevalni instrument. V družbenih akcijah se prepletajo trije procesi: načrtovanje, izvedba, raziskovanje.⁶

(6) Lewin je pripisoval poseben pomen tehnično-metodološki problematiki akcijskega raziskovanja. Od načelne zahteve po vključitvi raziskovanja v akcijo do praktične realizacije je zahteven korak in Lewin se je tega dobro zavedal. Pravi celo, da se raziskovanje sreča pri tem s svojo najtežjo nalogo. Navaja primer, kako so ta primer rešili na nekem seminarju za delavce na področju medrasnih odnosov v državi Connecticut. Problem je bil, ali je seminar proizvedel kakšne spremembe pri udeležencih ali ne in zakaj je bil rezultat tak, kakršen je pač bil. Zato je treba opisati način vodenja, koliko iniciative so pokazali posamezniki in celotno spreminjajočo se konfiguracijo vodenja seminarja. "Naloga, s katero se morajo soočiti družboslovci pri objektivnem zapisovanju teh podatkov, ni dosti drugačna od naloge zgodovinarja." (1948,210)⁷ Poleg tega pa so Lewin in njegovi sodelavci, zlasti French, pri usposabljanju delovodij uporabili že različne "akcijske tehnike", kot so: samopreverjanje, povratno sporočilo (feedback), skupinsko reševanje problemov ter spodbujanje odkritosti in zaupanja v skupini. (Marrow 1977,170).

(7) Pri izvajanju eksperimentov v naravnih pogojih se srečamo med drugim s

problemom, kako družbeno moč, ki je različno porazdeljena v situaciji, zastaviti za kontrolirano izvajanje eksperimenta. Lewin svetuje kot strategijo, da si raziskovalec pridobi sodelovanje nosilcev moči v naravni situaciji pri načrtovanju in organizaciji eksperimenta oziroma sodelovanje vseh članov skupine. Ne omenja nikakršnih metodoloških problemov, ki bi izhajali iz takega sodelovanja in ki ne bi bili načelno rešljivi v okviru njegovega pojmovanja znanstvene metode in akcijskega raziskovanja. Ko Marrow, ki je tu povezovallec in glasnik Lewinovih misli, komentira raziskavo Frencha, pri kateri so delovodje sami sodelovali kot raziskovalci, pravi: "Ta eksperiment dokazuje, da način, kako se uvede kak poskus, deluje kot odločilni faktor. Če člani skupine sodelujejo pri programu, ki ima za cilj ustvariti jasnost glede dejstev, na katerih temelje njihove domneve, bodo rezultati, do katerih bodo prišli, izzvali spremembe njihovega vedenja." (Marrow 1977,172)

(8) Praktična akcija, raziskovanje in usposabljanje so deli trikotnika, ki imajo svoj pomen le, če so povezani. Tu je treba navesti Lewina nekoliko obširneje, saj gre za zgodovinske misli:

"Globok vtis je naredil name silen pedagoški učinek, ki so ga imeli evalvacijski sestanki, načrtovani zaradi znanstvenega beleženja, na proces usposabljanja. Vzdušje objektivnosti, pripravljenost vodstva za odkrito razpravo o svojih napakah, ne da bi bil s tem ogrožen njegov položaj, je, kot kaže, pripeljalo k stopnjevanju upoštevanja in je ustvarilo tisto razpoloženje sproščene objektivnosti, ki je nikjer ni težje doseči kot na področju medskupinskih odnosov, ki je obremenjeno s čustvenostjo in togimi stališči, celo pri tako imenovanih liberalcih in tistih, katerih služba je pospeševanje medskupinskih odnosov. Ta in podobne izkušnje so me prepričale, da moramo obravnavati akcijo, raziskovanje in trening kot trikotnik, ki mora ostati povezan v korist vsakega njegovih kotov." (Lewin 1948,211)

Akcije ni mogoče izboljšati, ne da bi usposabljali osebe in raziskovali njene učinke; usposabljanje poteka najbolje ob sodelovanju v akciji in v raziskovalnem procesu; raziskovanje pa je plodno le, če se dogaja v praksi in ga izvajajo ozaveščeni in usposobljeni ljudje. Akcijsko raziskovanje je torej namerno spreminjanje različnih vidikov vedenja ljudi in družbenega življenja, spreminjanje, ki se vedno osredotoča na neko celoto med seboj povezanih in soodvisnih vidikov; pri katerem se prepletajo praktična akcija, raziskovanje in usposabljanje.

c. Akcijsko raziskovanje in družbeno spreminjanje

Tretji vir za rekonstrukcijo Lewinove koncepcije akcijskega raziskovanja so spoznanja o družbenem spreminjanju na skupinski ravni, zlasti: o kvazi-stacionarnem ravnotežju, odporu, sekvenci spreminjanja, pomenu skupinske

odločitve in skupinskih norm pri spreminjanju vedenja.⁸

(1) Osnovni pojem za analizo družbenih sprememb je pri Lewinu pojem kvazistacionarnega ravnotežja. To je ravnotežje kake celote, ki se ohranja kljub neprestanemu gibanju in spreminjanju delov. Raven kvazistacionarnega procesa se vzdržuje kot kvazistacionarno ravnotežje, kadar delujejo na dimenziji zvišanja oziroma znižanja nivoja nasprotni sile enake jakosti. Spremembe ne sledijo nujno potem, ko se je povečala jakost nasprotnih sil; nasprotno, pod določenimi pogoji je spremembe možno lažje doseči, če se jakost nasprotnih sil prej zmanjša, tj. če se zmanjša napetost (tenzija). Kvazistacionarni procesi niso popolnoma konstantni, ampak fluktuirajo okrog neke povprečne ravni - "centralna struktura polja sil". (1951,205) Povečanje jakosti neke sile (ali zmanjšanje jakosti nasprotni sile) lahko povzroči spremembo ravni. Toda proces se vrne nazaj na prejšnjo raven, če se jakost te sile zmanjša, vse dokler se to dogaja znotraj centralnega polja sil. Če pa se jakost neke sile toliko poveča, da potisne raven procesa iz centralnega polja sil, se proces ne vrne več na isto raven.

(2) Drugi koncept, ki je bistvenega pomena za akcijsko raziskovanje, je pojem odpora. Lewin ne konceptualizira odpora kot emocionalno stanje posameznika, ampak išče njegov izvor v ohranjanju skupinskih norm. Čim večja je socialna vrednost skupinske norme, tem večji bo odpor posameznega člana skupine, da bi se odklonil od te ravni. Veliko primerov odpora do sprememb lahko pojasnimo na ta način z delovanjem družbenih norm. Šele če se spremeni norma, izgine odpor. To pomeni, da pri uvajanju sprememb ni dovolj, da določimo zaželeno stanje in da ga začasno proizvedemo, ampak moramo že v samem začetku računati na to, da želimo trajno spremembo in v skladu s tem spremeniti skupinsko normo.

(3) S tem povezano je spoznanje o vplivu skupinske odločitve na spreminjanje vedenja. Eksperimenti so pokazali, da je skupinska odločitev zagotovila trajnejšo spremembo vedenja kot individualna odločitev. Eden od razlogov za to je oblikovanje skupinske norme, drugi dejstvo, da se je posameznik v skupini dejansko odločil za neko vedenje in tretji, da je to javno izrekel. Na tej osnovi je Lewin zagovarjal spreminjanje skupinskih norm namesto spreminjanja posameznika. Prav spoznanja o pomenu skupinske odločitve kot faktorja spreminjanja so neposredno uporabna v okviru akcijskega raziskovanja. Te ideje je demonstriral v svojih eksperimentih s spreminjanjem vedenja v zvezi s prehrabnimi navadami. "Uspešna sprememba ima torej tri vidike: odmrznjenje sedanje ravni L1, gibanje na novo raven L2 in zamrznitev na novi ravni." (1951,288)

(4) Lewin je opozoril tudi na nekaj taktik, ki naj bi jih uporabljali pri družbenem

spreminjanju, kot npr.: najprej identificirati vodilne v ciljnem sistemu ("vratarje"); upoštevati socialni kontekst "vratarjev"; spodbujati vključitev posameznikov, tako da se predstavi problem v skupinski situaciji; izogniti se "ego-tveganju" tako, da se problem prikaže kot problem za drugega; zagotoviti eksperte, ki posredujejo nujno potrebno znanje; zahtevati javno izjavo vsakega posameznika o nameravanem vedenju v prihodnosti in zagotoviti preverjanje vedenja. (Newcomb, Hartley 1947)

č. Akcijskoraziskovalni projekti

Četrty vir rekonstrukcije Lewinovega koncepta akcijskega raziskovanja so raziskave, ki jih je izvedel on sam ali njegovi sodelavci in ki so jih imenovali akcijske.⁹

(1) V enem od teh primerov je Lewin svetoval podjetju, kjer je bil več let svetovalac (Harwood Manufacturers), v zvezi s problemom nizke storilnosti delavk, ki niso imele delovnih navad, primernih industrijskemu načinu dela. Zdelo se jim je, da obstoječe ravni storilnosti ni mogoče preseči. Lewin je po pogovorih z vodstvom svetoval, naj se najde način, da bi pokazali, da so norme, ki so jih imeli za previsoke, realne in dosegljive. Podjetje je nato zaposlilo večje število izkušenih delavcev iz drugega kraja, ki so brez težav dosegali te norme; tako so ostali videli, da so norme dosegljive in kmalu se je tudi njihova storilnost dvignila. (Marrow 1977,165-175). "Akcijsko" je tu dejstvo, da je šlo za praktičen poseg na osnovi diagnoze situacije in nasveta, poseg, ki je povzročil spremembo vedenja delavcev. Diagnozo je Lewin postavil na osnovi podatkov, ki jih je dobil v pogovorih z vodstvom podjetja in na osnovi splošnih teoretičnih premis, povezanih s pojmom nivoja aspiracij. To delo je bilo raziskovanje le v zelo širokem pomenu te besede, pač kot empirično in usmerjeno pozvedovanje, ki se opira na določen teoretični okvir, ne pa v določnejšem pomenu sistematičnega zbiranja empiričnih podatkov s preverjenimi postopki.

(2) Nekaj podobnega velja za poskuse s skupinskim odločanjem. Bavelas je primerjal dve skupini delavcev: v eni so se delavci po razpravi odločili da bodo v petih dneh dvignili storilnost do določene ravni, v drugi pa so samo razpravljali, kako naj bi dvignili storilnost. Po pričakovanju se je v prvi skupini v resnici dvignila storilnost, v drugi pa ne. V raziskavi o spreminjanju prehrabnih navad so primerjali vpliv različnih načinov prosvetljevanja na dejansko spremembo prehrabnih navad. Najbolj učinkovit način je bila skupinska razprava, ki ji je sledila skupinska odločitev za spremembo. Pri obeh raziskavah je šlo v bistvu za primerjavo učinka različnih stanj neodvisne spremenljivke (skupinska odločitev-skupinska razprava) na odvisno (storilnost, prehrabna navada), to je kot katerikoli eksperiment, v katerem preverjamo

vpliv eksperimentalnega faktorja na odvisno spremenljivko, s to razliko, da si ne v enem ne v drugem primeru niso preveč belili glave s kontrolo drugih relevantnih spremenljivk. (Marrow 1977,168)

(3) Šele eksperiment Frencha o spreminjanju stereotipne predstave o starejših delavkah se je približal sedanjemu pojmovanju akcijske raziskave. French je bil, če sodimo po Marrowu, tedaj prvi, ki je uvedel neko obliko participativnega raziskovanja, ki je bistvena sestavina sedanjega pojma akcijskega raziskovanja. French je podvomil, da bi nadaljnje prezentiranje podatkov o enakovredni storilnosti delavk lahko spremenilo stališča delovodij, in je predlagal, naj bi ti ljudje sami zbrali podatke in na ta način prišli do uvida o razliki med podatki in njihovimi prepričanji. Poskus v tej smeri se je popolnoma posrečil. Skupina delovodij se je sama odločila za metodologijo zbiranja podatkov, ugotovila, da so "starejše" delavke (ki so jih opredelili kot nad 30 let stare!) celo bolj produktivne in učljive od mlajših, in spremenila svoja stališča do zaposlovanja teh delavk. Ni pa se posrečilo z individualnim pristopom spremeniti stereotipnega stališča delovodje kljub zelo prepričljivim podatkom. Samostojno raziskovanje in odkrivanje dejstev v skupini se je torej izkazalo kot bolj učinkovito pri spreminjanju stereotipa kot zgolj seznanjanje z ugotovitvami, do katerih so prišli drugi, in bolj učinkovito kot individualno soočanje z diskrepanco med podatki in stereotipnim prepričanjem. (French, Marrow 1945) V tem posegu so torej delovodje pod mentorstvom poklicnega raziskovalca raziskovali storilnost, učljivost, fluktuacijo in absentizem delavk.

(4) V raziskavi Bavelasa o samoodločanju pa so delavci, ki so dosegali zahtevano normo, lahko sami planirali svojo storilnost, to je prostovoljni presežek norme, za vsako uro ali vsak dan vnaprej. V skupini, ki je tako planirala svojo storilnost, se je storilnost povečala in stabilizirala na tej povišani ravni. V drugih skupinah, kjer delavci niso tako načrtovali svoje storilnosti, pa se ta ni povišala. Na spremembo vrednosti odvisne variable, na katere vrednost so subjekti lahko zavestno vplivali, je torej vplivalo poznavanje njene izhodiščne vrednosti in samodoločanje aspirirane vrednosti.

(5) Marrow je povzel opise nekaj važnejših akcijskoraziskovalnih projektov, ki so jih izvedli pod Lewinovim vodstvom ali ob njegovem sodelovanju v okviru Komisije Ameriškega židovskega kongresa za odnose v skupnostih (Commission on Community Interrelations). V enem od njih so delali s skupino italijanskih katoliških mladostnikov, ki so ob židovskem prazniku Jom-Kippur motili obrede v sinagogi. V raziskavi so ugotovili, ali se da te mladostnike preusmeriti h konstruktivnejšemu udejstvovanju. Pri drugem "projektu" je vodstvo Ameriškega židovskega kongresa prosilo Lewina za svet v zvezi z vpisnimi postopki na univerze, postopki, ki so diskriminirali Žide. Lewin je menil, da je

diskriminacija pogosto vzrok za predsodke in ne njihova posledica, zato se je smotno boriti proti diskriminaciji, če hočemo spremeniti predsodke. V skladu s tem mnenjem so se predstavniki židovskega kongresa nato borili proti diskriminaciji pri vpisu in dosegli, da so po vsej državi revidirali diskriminacijske ukrepe. V tretji raziskavi so preverili trditev predstavnikov veleblagovnic, da kupci ne marajo črnih prodajalcev. Z intervjuji in opazovanjem kupcev so ugotovili, da velika večina kupcev ne bi imela nič proti nameščanju črncev kot prodajalcev. Kupec vzame situacijo, kakršna je, kot gotovo dejstvo in se pusti postreči prodajalcu, kakršen je, ne glede na svoje predsodke do njegove polti. V četrti raziskavi je Festinger eksperimentalno zavrnil hipotezo, da so Židje lojalni med seboj. V mešanih skupinah študentk je po posebnem eksperimentalnem postopku izvedel volitve "predsednice" in ugotovil, da je na izbor pri katoličankah nekoliko vplivala verska pripadnost (več glasov za katoličanko), medtem ko Židinke niso pogosteje glasovale za Židinko. V peti raziskavi so ugotovili, da imajo stanovalci rasno integriranega naselja, kjer so belci in črnici prebivali v istih blokih, ugodnejša stališča do druge rase, kot stanovalci naselja, kjer so v istem bloku prebivali le pripadniki iste rase (vsak blok druga rasa).

Te raziskave smo nekoliko podrobneje opisali, da bi videli, kaj vse je veljalo za akcijsko raziskovanje: socialnoterapevtsko delo s skupino mladoletnih prestopnikov, nasvetovanje, anketna raziskava, eksperiment, eksperiment ex post facto. Mimo dejstva, da so bili to "uporabni" projekti in da so imeli skupno vsebino, povezano z rasno, versko in etnično diskriminacijo, ter skupnega teoretičnega okvira v Lewinovi teoriji polja niso imeli nobene skupne metodološke poteze.

d. Povzetek: Lewinovo pojmovanje akcijskega raziskovanja

Lewinova eksplicitna definicija akcijskega raziskovanja je tako široka, da se ne razlikuje od opredelitve uporabnega raziskovanja ali terenskega eksperimenta, to pa velja tudi za mnoge tako imenovane akcijske raziskave njega samega in njegovih sodelavcev. Toda tako njegov metodološki nazor kot njegova spoznanja o zakonitosti spreminjanja vedenja in stališč, predvsem o vlogi skupinskega odločanja, participacije in povratnega sporočila, predstavljajo osnovo za opredelitev akcijskega raziskovanja kot specifične metode, ki je splet spoznavanja in praktičnega delovanja.

V temelje koncepta akcijskega raziskovanja kot metode spoznavanja so vgrajene med drugimi naslednje ideje. (1) Naloga znanosti je prispevati k reševanju problemov družbenega življenja in naj se zato loteva človeško in družbeno pomembnih tem. (2) Pri tem raziskovanju se ne usmerjamo na

proučevanje medsebojnih odvisnosti izoliranih variabel, ampak imamo vedno pred očmi celotno polje. (3) Pri psihološkem spoznavanju se izmenjavata subjektivna in objektivna perspektiva, perspektive akterjev in perspektiva opazovalca. (4) Raziskovalni postopki naj bodo vključeni v praktično akcijo, tako da jo lahko usmerjajo, hkrati pa je s tem raziskovalec neposredna priča dejanskemu dogajanju. (5) V okviru akcijskega raziskovanja se uporablja eksperimentalna metoda. (6) Zbiranje empirične evidence pri te vrste raziskovanju je podobno delu zgodovinarja, ki rekonstruira preteklo dogajanje. (7) Akcijsko raziskovanje poteka v iterativnih ciklih, v katerih si slede identifikacija problema, načrtovanje, delovanje in evalvacija. (8) Pri akcijskem raziskovanju se prepletajo akcija, raziskovanje in usposabljanje.

Za akcijsko raziskovanje kot metodo družbenega spreminjanja pa so temeljna naslednja Lewinova spoznanja. (1) Skupina in ne posameznik je medij družbenega spreminjanja. (2) Posamezen vidik vedenja se lahko spremeni samo, če se spremeni celota, katere del je; spremembe se dogajajo kot spremembe v polju sil, ki vzdržujejo kvazistacionarno ravnotežje. (3) Odpor do sprememb je običajno dejstvo, povezano z ohranjanjem skupinskih norm in standardov in skupinska odločitev kot posrednik med motivacijo in spremembo vedenja je osrednjega pomena za spreminjanje vedenja. (4) Spreminjanje poteka v fazah, ko si sledijo "odmrznjenje" starih navad, sprememba in "zamrznjenje" novih. (5) Nujen pogoj za spreminjanje s pomočjo raziskovanja je vključitev nosilcev družbene moči v raziskavo.

Akcijsko raziskovanje naj bi, na koncu, prispevalo hkrati v zakladnico teoretičnih znanj in k družbenemu delovanju in spreminjanju v vsakdanjem življenju. Povsem jasno je, da Lewin ni želel žrtvovati znanosti praksi, niti se odpovedati praktičnemu delovanju. Ne smemo pozabiti, da njegov nazor označuje hkratnost dveh navidez protislovnih izrekov: "Raziskovanje, ki ne proizvede nič drugega kot knjige, ne zadostuje" in "Nič ni tako praktično kot dobra teorija."

Iz opisov dogajanj ob prvih akcijskih raziskavah Lewina in njegovih sodelavcev (Marrow 1977) pa sledi, da je k opredelitvi akcijskega raziskovanja kot specifične metode pomembno prispeval French, ki je tej opredelitvi dodal komponento participacije. V tej opredelitvi je posebnost akcijskega raziskovanja dejstvo, da tisti ljudje, katerih vedenje ali stališča naj bi se spremenili ali ki hočejo doseči nek smoter, sami kot skupina na raziskovalen način pridejo do ugotovitev o neskladju med dejstvi in svojimi prepričanji in navadami in se odločijo, da jih spremenijo. Za to opredelitev akcijskega raziskovanja, ki upošteva sicer ves Lewinov pojmovni okvir, je torej bistveno: (1) da se dogaja v družbeni praksi, to je, da so njegovi nosilci ljudje, ki hočejo doseči praktične smotre; (2) da pri doseganju teh smotrov zaidejo v dvom glede ustreznih

ukrepov oziroma njihovih miselnih predpostavk (prepričanj in navad); (3) da sami kot skupina ob pomoči strokovnjaka izvedejo raziskavo, ki naj preveri ustreznost teh predpostavk in morebiti odkrije neskladje med stvarnostjo in prepričanji (predsodki, stereotipi); (4) da se kot skupina na osnovi rezultatov raziskave odločijo za praktičen ukrep in/ali za spremembo stališča ali vedenja. Preverjanje miselnih predpostavk ravnanja skupine akterjev in razširjanje njihovega miselnega horizonta na način empiričnega raziskovanja pa je, po naši sodbi, osrednja značilnost akcijskega raziskovanja.

Povsem ustrezna je tudi naslednja opredelitev lewinskega pojma akcijskega raziskovanja: "Raziskovalec gre tja, kjer gori: v tovarno, v krajevno skupnost, v šolo, na mladinski tabor. Analizira problem na kraju samem. Kolikor mogoče se sam vključi v delovne skupine in dogajanja. Udeležencem pomaga pri izvajanju samoanalize. Na temelju skupaj pridobljenih spoznanj razvije variante poskusa, ki se jih spet da izvesti na kraju samem. Njihove učinke natanko registrirajo in jih primerjajo s primerjalnimi skupinami. O njih razpravljajo neposredno prizadeti. Rezultat razprave vodi spet do novih ukrepov." (Metzger 1979,13)

Lewinovi učenci in duhovni nasledniki niso nič bistvenega dodali opisanim konceptom, na katerih temelji akcijsko raziskovanje. Za nadaljnji razvoj te metode je značilno diferenciranje različnih vrst akcijskega raziskovanja (diagnostično, raziskovanje s povratnim sporočilom, participativno; Lippitt 1979; Selltiz, Wormser 1948; empirično, eksperimentalno; Chein idr.); predvsem pa razvoj v smeri "didaktičnega raziskovanja" v okviru različnih oblik skupinskega dela (T-skupine ipd.), kar pomeni, da je učno raziskovanje izpodrinilo pravo raziskovanje. (gl. npr. Sader 1979; Sanford 1970). Dvajset let po Lewinu ugotavlja Rappoport (1970), da se je akcijsko raziskovanje razcepilo na štiri tokove: smer v okviru inštituta Tavistock, s poudarkom na sociotehnični ravni spreminjanja; smer skupinske dinamike v okviru Centra za skupinsko dinamiko pri M.I.T., ki poudarja procese v posamezniku in v majhnih skupinah in ne širših družbenih procesov; smer operacijskega raziskovanja, ki ga prakticira Inštitut za operacijske raziskave pri Inštitutu Tavistock, v ZDA pa Ackoff in Churchman; smer uporabne antropologije, ki v svojih projektih razkriva akcijsko usmeritev pri proučevanju kulturnih sprememb (časopis Human Organization).

Ta delitev kaže, da se pojem akcijskega raziskovanja uporablja tako za različne oblike usposabljanja kot za različne oblike aplikativnega raziskovanja (operativno raziskovanje, uporabna antropologija) in organizacijskega svetovanja. Kaže, kako nejasna je postala definicija akcijskega raziskovanja. Nesluteni razcvet skupinskega usposabljanja ali "terapije za normalne" (Weschler, Massarik,

Tannenbaum 1962) je popolnoma zasenčil vprašanje, ali lahko akcijsko raziskovanje kaj prispeva k posplošljivemu znanju o človekovem delovanju v skupinah in skupnostih in ne le k usposabljanju in uporabi znanja.

Temu vprašanju so se v večji meri kot predhodniki posvetili družboslovci, ki so zaslužni za renesanso akcijskega raziskovanja v sedemdesetih letih. Tedaj je prišlo do rekonceptualizacije, pri kateri je bila znova poudarjena problematika akcijskega raziskovanja kot raziskovalne metode in ne le metode usposabljanja in spreminjanja na skupinski ravni. Toda ta rekonceptualizacija je problematična, ker je iz akcijskega raziskovanja kot metode uporabe znanja za spreminjanja prakse in metode raziskovanja problemov praktičnega delovanja hotela narediti občemetodološki pristop v družboslovju in ga celo izenačila z družboslovno teorijo! (Npr. Moser 1975: "Akcijsko raziskovanje kot kritična teorija družbenih ved").

AKCIJSKO RAZISKOVANJE V OKVIRU KRITIČNE DRUŽBENE TEORIJE

Po Radtkeju (1979) je pobudnik obnovljene razprave o akcijskem raziskovanju v ZR Nemčiji W. Fuchs (1970), ki je skušal na osnovi kritike dotedanje družboslovne metodologije zavrniti inženirsko pojmovanje družboslovja in ga nadomestiti s pojmom ozaveščanja. Pri tem je v dotedanjih pristopih odkril postopke, ki bi lahko vodili do procesov učenja tudi pri "objektih" raziskav. Poudaril je, da je s triki vzpostavljena enosmerna komunikacija med raziskovalcem in objektom raziskave vedno le navidezno enosmerna, kajti v resnici raziskovalec ali celotna raziskovalna situacija emitira informacije, ki oblikujejo pričakovanja objektov. S tem je bila naznačena možnost, da bi izkoristili neposredno srečanje raziskovalcev in objektov raziskave za smotrno, komunikativno vplivanje na situacijo. "Na ta način je nastala miselna figura, ki skuša posredovati med teorijo in prakso s komunikacijo med znanstveniki in praktiki - kar je praktična kritika prakse družboslovnega raziskovanja. V medsebojni komunikaciji med raziskovalci in praktiki naj bi ti sistematično izražali svoje potrebe in se podvrgli 'znanstveni samorefleksiji orientacije k smislu'". (Radtke 1979, 78)

a. Družboslovno raziskovanje kot akcijsko raziskovanje (nazor Haaga in drugih)

Za naš prostor je bilo posebej pomembno delo skupine nemških družboslovcev v redakciji štirih avtorjev (Haag idr. 1975), saj gre za prvo nam znano eksplicitno rekonceptualizacijo lewinskega akcijskega raziskovanja. Ta rekonceptualizacija izhaja iz kritične družbene teorije in se še posebej opira na Habermasa (1968). Med posameznimi avtorji so kar precejšnje razlike v pojmovanjih, vendar se vsi

gibljejo v obzorju kritične družbene teorije. Omenjena rekonceptualizacija je motivirana z dvema interesoma: spoznavnim in praktičnim. Je, kar zadeva spoznavni interes, poskus, da bi na osnovi kritike dotedanje metodologije družboslovnega raziskovanja razvili novo raziskovalno strategijo. Nekateri v tem krogu pojmujejo akcijsko raziskovanje kot nov splošno metodološki pristop v družboslovju (npr. Haag), drugi so glede tega bolj zadržani in odprti (npr. Klüver in Krügerjeva). Ta pristop ustreza, drugič, interesu družboslovcev, da bi vplivali na družbeno prakso in bili v njej reprezentirani.

Klüver in Krüger (1975,75-77) sodita, da pomeni akcijsko raziskovanje novo opredelitev odnosa med teorijo in prakso v družbenih vedah, v kateri je socialni realiteti dodeljena druga funkcija kot v tradicionalnem raziskovanju. Socialna realnost tu ni samo objekt proučevanja, ampak objekt spreminjanja. Osnovni postulati akcijskega raziskovanja so po njima: (1) Izbor in formuliranje problema raziskovanja sta odvisna od praktičnih družbenih potreb in jih ne determinirajo predvsem spoznavi smotri. Smoter raziskovanja je poseči v družbene odnose in spremeniti stvarnost ne zgolj oblikovati in preverjati teorije. (2) Podatke, ki jih zberemo v raziskavi, obravnavamo kot momente procesa in ne kot izolirane podatke "na sebi". Socialno situacijo, ki jo raziskujemo, pojmuje kot celoto, kot socialno polje, iz katere ni mogoče izolirati posameznih variabel. (3) Raziskovalec v odnosu do objekta raziskovanja ni distanciran, ampak zavestno vpliva na njegovo spreminjanje. (4) V skladu s tem se spremeni tudi vloga opazovancev tako, da sodelujejo v procesu raziskovanja in praktičnega spreminjanja in postanejo tako subjekti celotnega procesa.

Te značilnosti, ki ne presegajo lewinovskega pojmovanja akcijskega raziskovanja, po Klüverju in Krügerjevi prekoračujejo okvir "tradicionalnega družboslovnega raziskovanja", iz česar naj bi sledilo, da je akcijsko raziskovanje nova metoda paradigmatičnega pomena. Toda iz celote njunega razmišljanja, ko konfrontirata akcijsko raziskovanje s štirimi drugimi znanstvenoteoretičnimi pozicijami kritičnim racionalizmom, sistemsko teorijo, kritično teorijo in historičnim materializmom, sledi za celotno našo razpravo izredno pomemben sklep, da je akcijsko raziskovanje možno izvajati v okviru vseh teh teoretsko-metodoloških pristopov, da torej ni občemetodološka paradigma, ampak je posebna metoda, združljiva z različnimi paradigmi, v kolikor razumemo pod paradigmo epistemološki ali obči metodološki pristop.

Haag (1975,22) kritizira empirično družboslovno raziskovanje, češ da tako ali drugače služi le interesom vladajočih slojev. Izraža potrebo po drugačni metodologiji in vidi možnost zanjo bodisi pri utopičnih socialistih bodisi v Lewinovem akcijskem raziskovanju in se odloči za slednjega.¹⁰ Že ta njegova dilema izdaja temeljno enačenje ali vsaj analogijo med akcijskim raziskovanjem

in znanstvenim socializmom, malce prikrojnim sodobnim razmeram in še posebej položaju revolucionarnih mladih raziskovalcev, ki skušajo revolucijo izvesti najprej na področju raziskovanja, nato pa povsod. Zato je stalno na preži pred nevarnostjo "sistemskega funkcionaliziranja" raziskovalne dejavnosti, kajti cilj praktično relevantne družbene znanosti je sprememba družbenega sistema; najprej na področju raziskovanja, kjer ukinja odnos dominacije tako, da omogoči participacijo "objektov raziskovanja".¹¹

Spet na drugem mestu pa piše tako, kot da bi bilo akcijsko raziskovanje predvsem didaktično raziskovanje: raziskovalni proces sam je socialni sistem, ki si sam reflektira lastno raziskovalno prakso. "Sisteme akcijskega raziskovanja je treba v danih družbenih pogojih interpretirati kot didaktične sisteme za razvijanje znanstvene prakse. Njihova naloga je na eni strani inovativni razvoj, na drugi strani prenos znanstvene prakse v vsakdanjo prakso kot tudi zavarovanje tega prenosa." (50)

Metode, ki naj bi jih uporabljali v okviru akcijskega raziskovanja, so pojmovane kot pripomočki za strukturiranje komunikacijskega procesa in spoznavnega procesa o odnosih pri delu in učenju. (53) Hkrati s tem pa naj bi v akcijskem raziskovanju vzpostavljali empirično-praktične družbene sisteme. Tako vzpostavljanje naj bi bilo tudi kriterij resničnosti spoznavanja.¹² Poseganje v vsakdanjo prakso v okviru akcijskega raziskovanja torej ni motivirano samo z zunajspoznavnimi razlogi (npr. s težnjo po emancipaciji), ampak s spoznavnimi razlogi, saj je, če pravilno razumemo Haaga, uspešno vzpostavljanje realnih, na ideji emancipacije temelječih empirično-praktičnih sistemov temeljni kriterij resničnosti znanstvenega spoznavanja. Osvoboditev je zanj kriterij resnice.

Pri Haagu imamo opraviti z nekonsekventnim in tudi protislovnim mišljenjem. Po eni strani zatrjuje samodeterminiranost človeka, ki mu je znanost orodje za orientacijo v svetu; znanost prispeva k ozaveščanju o alternativnih možnostih ravnanja in njihovih predvidenih posledicah. Po drugi strani pa postavlja znanost v službo emancipacijskega interesa, osvobajanja človeka izpod gospostva drugih ljudi in celo vidi v realizaciji emancipacije kriterij znanstvene resnice. Sicer pa povzame in vključi v svoje pojmovanje dotedanje sestavine pojma akcijskega raziskovanja: njegovo aplikativno vlogo, značaj "samoraziskovanja" ali participativnega raziskovanja, družbeno naravo raziskovalnega procesa samega. V dobro mu lahko štejemo, da je poudaril komunikativno naravo raziskovalnih postopkov in pomen upoštevanja subjektivnega izkustva akterjev. Ne moremo pa se strinjati z enačenjem družboslovnega raziskovanja z akcijskim pristopom ("družboslovno raziskovanje kot akcijsko raziskovanje"); s tem se je oddaljil od Klüverja in Krügerjeve, katerih pojmovanje ni tako izključujoče.

Tudi po opredelitvi kolektiva avtorjev Pedagoške visoke šole v Berlinu¹³ akcijsko raziskovanje ni nujno alternativa tradicionalnim metodam družboslovnega raziskovanja, ampak imajo v njegovem okviru te metode le drugačen namen, to je, služijo družbenemu spreminjanju. Po njihovem pojmovanju je za akcijsko raziskovanje značilno tako sodelovanje raziskovalcev v socialnem procesu, da ga spremljajo in ga podpirajo; delo z realnimi družbenimi skupinami; in sodelovanje članov skupine pri interpretaciji in evalvaciji rezultatov. (65)

Obravnavani pisci torej niso staremu pojmu akcijskega raziskovanja dodali ničesar bistvenega in niso niti prav zastavili metodoloških problemov, povezanih s to metodo. Očitno pa je, da so to metodo ideologizirali, saj so videli v njej instrument osvobajanja in revolucioniranja temeljnih družbenih odnosov.

b. Akcijsko raziskovanje kot kritična teorija družboslovja (H.Moser)

Za švicarskega pedagoga Moserja je akcijsko raziskovanje, ki se je razvilo v okvirih "klasičnega empiričnega raziskovanja" in ki v teh okvirih po njegovem nikdar ni bilo priznано kot enakovredna metoda, v resnici nova metodološko-teoretična paradigma - "kritična teorija družboslovja." (Moser 1978) Tistim, ki so se do sedaj ukvarjali s to metodo, očita, da niso eksplicirali v njej implicitnih metodoloških postulatov, ki niso več združljivi s klasičnim empiričnim raziskovanjem, ampak predstavljajo raziskovalno paradigmo interpretativno-hermenevtičnega pristopa.

Po Moserju se namreč lahko s stališča "klasičnega empiričnega raziskovanja" očita akcijskemu raziskovanju, da subjekt in objekt raziskovanja nista neodvisna; da ni mogoča replikacija akcijskih projektov in torej razločitev med vplivi sistematičnih in nesistematičnih faktorjev; da ugotovitev ni mogoče generalizirati, ker gre za proučevanje posameznih primerov; in da pri zbiranju empirične evidence v njegovem okviru ni mogoče zadostiti kriterijem objektivnosti, zanesljivosti in validnosti. To so razlogi, zaradi katerih je bilo akcijsko raziskovanje obravnavano kot manjvredna metoda. V resnici je povsem svojska metoda s svojimi kriteriji znanstvenosti in je ni mogoče presojati po kriterijih klasičnega empiričnega raziskovanja.

Moser sklepa prenačljeno. Gornje ugovore je mogoče zavrniti, ne da bi postulirali novo paradigmo. Tudi v okviru akcijskega raziskovanja ostajata vlogi raziskovalca in objekta ločeni; raziskovalno spremljanje akcije in zagotavljanje povratnih sporočil ne pomeni, da subjekt in objekt raziskovanja nista neodvisna. Replikacija akcijskih projektov res ni mogoča, vendar so v okviru "klasičnega empiričnega raziskovanja" mimo eksperimenta, ki je v načelu replikabilen, povsem legitimne tudi nereplikabilne metode (to velja celo za naravoslovne vede: astronomija, geologija!). Proučevanje posameznih

primerov ima sicer svojsko metodološko problematiko, vendar je bilo davno pred akcijskim raziskovanjem povsem legitimna metoda "klasičnega empiričnega raziskovanja". Prav tako ne velja, da pri akcijskem raziskovanju ni mogoče zadostiti kriterijem validnosti, objektivnosti in reliabilnosti, čeprav so morda z zagotavljanjem teh kriterijev povezane večje praktične težave.

Lewinova zasluga je, po Moserju, da je poudaril praktično relevantnost znanosti; prispeval k metodični povezanosti teorije in prakse in poudaril, da se iz prakse same lahko pridobi nova spoznanja; da je kljub pozivanju na vrednotno nevtralnost znanosti vendarle poveril znanosti pomemben delež pri razvijanju demokracije ipd.

Prisostvovanje "objektov" raziskave pri evalvaciji rezultatov v okviru seminarja, ki ga opisuje Lewin,¹⁴ pa po Moserju že presega metodološki okvir "klasične" metodologije, znotraj katerega se je po lastnem prepričanju gibal Lewin. Ti sestanki že vsebujejo zasnovo diskurza kot instance interpretativne paradigme, čeprav ne izvirajo iz kritike empirične metodologije, ampak so jih motivirali zunanji metodološki razlogi (interes po demokratizaciji). Tu moramo biti natančni: na tistem seminarju so "navadni" udeleženci prisostvovali evalvacijskemu sestanku vodij skupin in se vključili v razpravo. Opažanja vodij o dogajanju v skupinah so dopolnili s svojimi opažanji. Temu stanju ustreza obrazec dveh ali več različnih izjav (ocen) o istem dogajanju, ki nikakor ni zunaj okvirov "klasične metodologije" in ni daleč od "introspektivnega poročila" subjektov v psiholoških eksperimentih. V okviru (klasičnega) psihološkega raziskovanja, z izjemo skrajnega behaviorizma, so izjave subjektov, njihovo "videnje" situacije, eminentno raziskovalno gradivo in ne "motnja", ki bi bila povod znanstvene revolucije, kot Moser naivno aplicira Kuhna.

Delo Haaga in drugih, ki so ponovno obudili akcijsko raziskovanje v nemškem govornem prostoru, je po Moserju korak v smeri rekonceptualizacije akcijskega raziskovanja, vendar omahljiv in nedosleden. Haagu in drugim očita, da obravnavajo akcijsko raziskovanje samo kot raziskovalno "strategijo", to pomeni, posebno metodo, njegove epistemološke implikacije pa so komaj začeli razvijati. (54) Očita jim eklektičnost, ko zatrjujejo, da se da akcijsko raziskovanje umestiti v slehernega od več običnih spoznavnih pristopov. Prav tako zavrača pojmovanje, da so tehnike družboslovnega raziskovanja pripomočki za strukturiranje komunikacijskega procesa, ker je komunikacijski proces po Moserjevem pojmovanju "diskurz", ki ima svoja pravila in ne potrebuje ali celo ne dovoljuje uporabe tehnik "klasičnega empiričnega raziskovanja".

Za Moserja akcijsko raziskovanje ni le metoda, ki ji lahko "po potrebi" damo interpretativni značaj, ampak interpretativna paradigma sama, je ime za kritično interpretativno družboslovno znanost. Kritična hermenevtika se odvija na način

akcijskega raziskovanja. Nič ni narobe, če vidi Moser v omenjeni connecticutski evalvacijski seansi zametek interpretativnega pristopa; ne moremo pa se strinjati z njegovo težnjo, da bi akcijsko raziskovanje izključujoče podredil temu pristopu.

Moser izhaja iz teze o temeljni razliki med naravoslovnimi in družboslovnimi vedami. Družboslovne vede so razsvetljenske ali kritične vede, ki temelje na protislovju med "družbeno stvarnostjo in zahtevo družbe po univerzalističnih načelih razsvetljenstva." (78) Njihova naloga je odkrivati to protislovje in prispevati k njegovemu odpravljanju. Taka kritična znanost je akcijsko raziskovanje. Kot je v "klasični" znanosti osrednja metoda preverjanja resničnosti sodb eksperiment, tako je osrednja instanca kritične interpretativne znanosti diskurz kot po posebnih pravilih potekajoča razprava med znanstvenikom in "objektom". V diskurzu primerjamo družbeno realnost z v njej skritimi možnostmi demokratizacije in emancipacije in podpiramo razvijanje teh možnosti. (103) Moser ne pove, kako ugotovimo, kaj je družbena realnost in na katero instanco se opiramo pri tem ugotavljanju, kolikor ne misli, da se lahko opremo na soglasje dobronamernih prizadetih.¹⁵ Skratka, Moserjev diskurz predpostavlja spoznanja, dobljena s "klasičnimi" metodami. To začuti tudi sam in nedosledno pravi, da ne gre za to, "da bi bilo treba vsako posamezno fazo raziskovalnega projekta oblikovati v smislu komunikativnega ravnanja; zadostuje, da ima raziskovalni projekt kot celota to značilnost." (138) Tako lahko v določeni fazi zbiramo podatke na bolj ali manj klasičen način, kasneje pa vsi udeleženci obravnavajo te podatke na diskurziven način. To bi pomenilo, da Moser ne odreka "klasični empirični znanosti" legitimnosti in "spoznavne moči", jo pa postavlja v nadrejeni okvir interpretativne paradigme. To bi bila lahko sprejemljiva rešitev, a Moser je ne eksplicira; nasprotno, v ponesrečeni kritiki postulatov ustvarjanja empirične evidence v okviru "klasične" znanosti, postulatov objektivnosti, zanesljivosti in veljavnosti skuša te postulate nadomestiti s postulati transparence, skladnosti ciljev in metod raziskave in omejitve vpliva raziskovalca.¹⁶ Če presejemo Moserjeve misli, ostane na rešetju - Lewinov model skupinskega odločanja in participativnega raziskovanja.

Moser po naši sodbi ni uspel utemeljiti akcijskega raziskovanja kot nove splošne družboslovne metode, ali kot sam neustrezno pravi, "kritične teorije družbenih ved", saj akcijsko raziskovanje sploh ni nobena teorija in prav tako tudi ni obči metodološki pristop. Opozoril pa je, da bi bilo treba izpeljati metodološke implikacije sodelovanja raziskovalcev v praktičnem delovanju in praktično delujočih ljudi v raziskovalnem procesu v akcijsko-raziskovalni skupini. Opozoril je tudi na možnost uporabe hermenevtsko-interpretativnega pristopa v okviru akcijskega raziskovanja.

c. Akcijsko raziskovanje kot politična akcija (K.Horn in drugi)

Leta 1979 v Frankfurtu izišli zbornik prispevkov skupine družboslovcev različnih smeri, vendar pretežno politološko naravnani, o akcijskem raziskovanju, s pomenljivim naslovom *Akcijsko raziskovanje: lovljenje ravnotežja brez mreže?* sicer še vedno predstavlja akcijsko raziskovanje kot nekonvencionalno in s tem vsaj obetavno, če že ne kar "napredno" obliko raziskovanja in praktičnega političnega delovanja, vendar pa je v njem veliko več zadržanosti in kritičnih pomisli kot v pionirsko zagnanem Haagovem zborniku in veličinski novi paradigmatičnosti Moserja (Horn 1979). Je akcijsko raziskovanje morda na tem, da pade z vrhovodskih višin in se raztrešči?

Tudi ta krog pojmuje akcijsko raziskovanje kot nasprotje "tradicionalnega" ali "etabliranega" raziskovanja (Kramer idr. 1979), pa tudi kot nasprotje prvotne oblike akcijskega raziskovanja, ki je sicer ublažilo nekatere najočitnejše pomanjkljivosti dotedanega empiričnega družboslovnega raziskovanja (zmanjšalo distanco do objektov, se lotevalo bolj relevantnih problemov, ustvarilo večje zaupanje pri "objektih" ipd.), ki pa mu vendarle očitajo, da je "inženirsko" in da je v službi še popolnejšega upravljanja in kontrole. Ti pisci pravijo, da je v okviru kritično pojmovanega akcijskega raziskovanja odpravljena distanca med raziskovalcem in "objekti" raziskave, pa ne zato, da bi prišli do boljših podatkov in spoznanj, ampak zlasti zato, da bi bolje sodelovali pri praktičnih družbenih spremembah v prid družbeno prikrajšanih in zapostavljenih skupin. Povzemajo tudi Gillijevo kritiko sociološke metodologije in pojmujejo akcijsko raziskovanje kot nasprotje uveljavljenemu empiričnemu družboslovnemu raziskovanju, ki zasluži kritiko kot instrument dominacije in ohranjanja sistema, ki ga je treba (to je predpostavka tega mišljenja) preobrniti. Ne govorijo sicer o "novi paradigmi", se pa tudi ne distancirajo od nje. Očitno je tudi, da locirajo akcijsko raziskovanje na raven občega pristopa in ne na raven posebne metode.

Družbena vloga akcijskega raziskovanja naj bi bila v refleksiji vsakdanje zavesti in spreminjanju obstoječih družbenih odnosov. Reineke-Köberer in Horn (1979) razumeta akcijsko raziskovanje kot prizadevanje, da bi ponovno uvedli individualno subjektiviteto v družboslovje. To bo psihologu v prvem trenutku zazvenelo kot specifična problematika sociologije, a spomniti se moramo, da je tudi psihologija v svoji behavioristični varianti izganjala zavest, torej subjektiviteto in individualnost, in da to ni brez zveze z dogajanjem na sociološki ravni. Družbeni razvoj od razsvetljenstva dalje je mogoče razumeti kot silen porast kolektivne ali transcendentalne subjektivitete in hkratnega podrejanja oziroma funkcionaliziranja individualne subjektivitete ter njenega izrivanja na področja zasebnosti, 'prostega časa', umetnosti in bolezni. Gre za

vzpostavljanje družbeno funkcionalnih oblik subjektivitete ob ohranjanju strukturnega statusa quo. V zadnjem času pa se je ponovno obudilo zanimanje za posameznika, bodisi ker še ni popolnoma podrejen družbenim strukturam, bodisi ker se iščejo možnosti, kako bi se nastalo 'neugodje v kulturi' politično izrazilo drugače kot destruktivno ali apatično. (56) Ker je namreč politizacija vse težja, se družbena protislovja izražajo na psihološki ravni in se na tej ravni tudi obravnavajo, ne da bi na ta način posegli v družbene odnose, ki jih pogojujejo (psihiatrizacija družbenih problemov).(59)

Akcijsko raziskovanje bi bilo lahko po mnenju Reineke-Köbererjeve in Horna model za tako politiziranje ljudi, ker združuje prakso in samorefleksijo, ter se tako usmerja hkrati na kritiko in prevladanje vsakdanje zavesti in na spreminjanje družbenih odnosov dominacije in funkcionalizacije. Sodita, da imajo pri tem osrednji pomen načini praktične samorefleksije, ki jih je mogoče prenesti iz psihoanalize kot najbolj izdelane prakse in teorije samorefleksije, vendar se bojita, da bi taka samorefleksija vodila k deziluzijam o možnostih strukturalnih družbenih sprememb. Poleg tega se tudi samo akcijsko raziskovanje izpostavlja nevarnosti, da se kot modno gibanje komercialno nevtralizira in integrira v obstoječe strukture kot ena njihovih variacij. Akcijsko raziskovanje je sredstvo praktično-samorefleksivnega oblikovanja zgodovinsko nove oblike identitete, ki ni usmerjena konkurenčno, ampak solidarnostno.

Gstettner (1979) si je zastavil vprašanje o spoznavnih vidikih akcijskega raziskovanja in odgovoril, da dobimo z akcijskim raziskovanjem informacije, ki bi jih sicer ne dobili pri "tradicionalnem" raziskovanju. Ko pa pobliže pogledamo, za kakšne informacije gre, moramo biti razočarani. Kajti po zapletenem "diskurzu", v katerem prevzame od Devereuxa analogijo med psihoanalitsko in raziskovalno situacijo ter vidi v metodoloških kontrolah znamenja raziskovalčeve obrambe pred "protiopazovanjem" "objektov", ugotovi, da se raziskovalec z uporabo standardiziranih in kontroliranih postopkov brani pred ogrožujočimi spoznanji, predvsem pred spoznanjem, da ima privilegirani družbeni status in da spada med izkoriščevalce! (Priznati moramo, da smo misel zaostriili z nekaj sarkazma.) Ko brani svoj privilegirani položaj, brani tudi družbeni status quo. Tej primarni bojazni pa sledi še sekundarna bojazen. Kajti v obrambi pred omenjenim grozovitim spoznanjem se raziskovalec loči, "disociira" od opazovancev, ki so navsezadnje njegovi bližnji na tej Zemlji, in zavzame "zunajčloveški"(!) opazovalni položaj. Spoznanje, da se je tako izoliral od svoje rase in postavil nadnjo, bi ga gotovo do konca strlo. Odrešitev zanj je enakopravna, dvosmerna komunikacija v akcijskem raziskovanju. To apoteozo akcijskega raziskovanja sklene omenjeni avtor z bolj sprejemljivim zavzemanjem za interpretativno metodološko paradigmo, ki rešuje protislovje

med objektivnim opazovanjem in človekom kot predmetom opazovanja.

“Akcijski raziskovalec mora izhajati iz tega, da se ljudje, ki delujejo v raziskovanem polju, ne le vsakdanje praktično kompetentno vedejo, ampak da znajo poiskati na za njih relevanten način smisel svojih dejanj.”(184) Naloga raziskovalca je, da “provocira” tako samorefleksijo, k iskanju smisla usmerjene interpretacije dejanj. Kako poteka tako iskanje pomena, naj pokaže naslednji primer iz akcijskega raziskovanja problematike osnovne šole, projekta, ki ga navaja Gstettner.(186)

Zapis magnetofonskega posnetka pogovora z učiteljico. Učiteljica: “To morajo otroci pogledati doma, v šoli pa potem pogledam, če znajo. Danes morajo nekaj prepisati. Večina otrok to zelo težko naredi brez napak. To se bodo tudi še naučili. Samo površno malo pogledajo in že naredijo napako. Pa še to: kdor dela dobro in lepo napiše, dobi veliko zvezdico, in kdor zbere deset zvezdic, dobi podobico; in kdor zbere deset podobic, dobi svinčnik ali barvice ali kaj podobnega. To imajo otroci radi. Nekateri mi kar med poukom rečejo, da jih že imajo deset. Potem jim rečem, da naj to uredijo pred poukom ali po njem. Podobice so ilustracije pravljič, in se da iz njih sestaviti celo serijo.”

Raziskovalec mora ne le razumeti, kaj pripoveduje učiteljica, ampak mora v tej pripovedi s pomočjo teoretičnega znanja najti širši pomen. V tem primeru bi se njegova interpretacija morda slišala takole:

Otroke se v šoli socializira v načine občevanja, ki so pomembni tudi za njihovo kasnejšo poklicno situacijo. Pri tem je samoumevno, da bodo morali prevzemati naloge, ki so jim jih določili drugi. Prevzemanje heteronomnih nalog je samoumevno in nihče ne problematizira povsem instrumentalnega značaja dela (učenja) (... to si morajo pogledati; danes imajo nalogo; to se morajo naučiti...). Najboljše delo se nagradi (... kdor dela dobro in lepo napiše, dobi...). Nagrada mora imeti videz pravične izmenjave in jo je treba tako internalizirati, da dobi značaj primarne potrebe (... otroci imajo to radi...). Odlaganje zadovoljitve te potrebe je cilj pedagoškega ravnanja. Nagrada ne sledi neposredno opravljenemu delu, ampak šele po več opravljenih nalogah (... kdor ima deset zvezdic..). “Plačo” se deli izven delovnega časa (... to naj opravijo pred poukom ali po njem...).(186)

Dejstvo, da učiteljica sama teh odnosov ne interpretira tako, je samo po sebi podatek, ki opozarja na bistveni moment posredovanja pomena preko vsakdanje zavesti. Vsakdanja zavest je namreč pod pritiskom objektivnih procesov podružbljanja; kaže se kot fragmentirana in regresivna zavest, površna in samozadovoljna. Vendar pa v procesu refleksije ne gre za to, da bi raziskovalec vsilil akterjem svojo interpretacijo, ampak je treba iznajti načine posredovanja

med interpretacijo akterjev in objektivnim podatkom, med "videzom" in "bistvom". Tu opozarja Gstettner na Bourdieuejev pojem "odnosnega sistema tretjega reda", ki se vzpostavi med raziskovalcem in akterji pri skupnem obvladovanju praktičnih situacij.

Če zanemarimo ideološke stranpoti tega razmišljanja, tedaj je smisel akcijskega raziskovanja po Gstettnerju v tem, da z vzpostavitvijo polne dvosmerne komunikacije med raziskovalci in akterji ustvari pogoje za odkritje in predelavo motenj v komunikaciji, za kolikor mogoče popolno razkritje perspektive akterjev in za reflektiranje, tj. teoretsko posredovano interpretativno razumevanje pomena njihovih dejanj ter smiselne orientacije njihovega delovanja.

Kot smo že omenili, so avtorji obravnavanega zbornika bolj kot prej obravnavani pisci kritično razpoloženi do akcijskega raziskovanja. Njihova kritika se usmerja na oba vidika: praktičnega in spoznavnega. Skupni imenovalec kritike praktičnega vidika akcijskega raziskovanja je dvom v njegovo ustreznost kot metode družbenega spreminjanja. Kramer (1979) ugotavlja, da akcijsko raziskovanje ne more in noče nadomestiti politične akcije oziroma se spremeniti v politično akcijo. Naj bi delovalo emancipacijsko, vendar pa se ne usmerja zgolj k praktičnim smotrom, temveč si prizadeva doseči tudi spoznavne cilje. Rammstedt (1979) pravi, da je akcijsko raziskovanje zapoznel odmev anarhizma 19. stoletja, za katerega je značilno prepričanje, da se da družbene strukture spremeniti s spremenjeno interakcijo in s spontanimi dejanji. Tudi Radtke (1979) sodi, da je v okviru akcijskega raziskovanja močan interakcionistični poudarek, ki tudi njemu ni dobrodošel. Schulein (1979) vidi štiri probleme: (1) problem konstituiranja akcijskoraziskovalne skupine, ki mora biti dovolj stabilna v dovolj fleksibilnem okolju. (2) Socialni stroški tega raziskovanja so višji kot pri drugih raziskavah: obremenitve so hujše in jih je več. (3) Opazen je problem kontinuitete skupine, ohranjanje njene sestave in komunikacijske kompetence. (4) Celoten potek dela je močno odvisen od subjektivnih kompetenc akterjev; zahteva po refleksiji in po sodelovanju v raziskovalnem procesu marsikdaj presega sposobnosti akterjev.

Nič manj kritičen ni odnos obravnavanih avtorjev do spoznavnega vidika akcijskega raziskovanja. Kramer (1979) ugotavlja, da se akcijsko raziskovanje ne da aplicirati na vse družboslovne probleme, kar je razumnejše stališče kot tisto, ki vidi v akcijskem raziskovanju novo paradigmo empiričnega družboslovnega raziskovanja. Radtke (1979) je, kot smo že omenili, opozoril na nevarnost, da bi se v okviru akcijskega raziskovanja teorija podredila praksi oziroma, da bi prišlo do "dediferenciacije" teorije in prakse. Tej nevarnosti se lahko upremo le z jasnim diferenciranjem obeh vlog ob hkratnem maksimalnem spodbujanju komunikacij med raziskovalci in praktiki. Veliko praktični težav

pri raziskovanju navaja Decker (1979), ki poroča o svoji izkušnji s sodelovanjem v komiteju za tujce (Ausländerkomitee). Raziskovalki je bilo v taki skupini težko zasesti vlogo, ki bi ji omogočala stik s praktičnim dogajanjem in puščala dovolj možnosti za raziskovanje in refleksijo. Raziskovalka je v tem primeru prevzela vlogo informatorja in zapisnikarja oziroma tajnika skupine (ali kot sama pravi, "dvornega pisarja"). Pokazalo se je, da je bila v tej vlogi preveč obremenjena, da bi lahko zadovoljivo opravljala raziskovalna opravila (dnevnik). Poleg tega pa ji je ta vloga puščala malo možnosti, da bi pri članih spodbujala refleksijo. Težave, ki jih je naštel, so zelo podobne kot v naših akcijsko-raziskovalnih projektih.

č. Akcijsko raziskovanje kot kritika sociološke metodologije (G.A. Gilli)

G.A. Gillija nismo uvrstili v ta prikaz zato, ker bi izrecno pisal o akcijskem raziskovanju; v svoji knjigi (1972) tega izraza sploh ne uporablja, niti ne navaja referenc, iz katerih bi se dalo sklepati, da mu je znana tradicija akcijskega raziskovanja. Vendar pa so ga nekateri drugi pisci navajali kot avtorja, katerega delo je relevantno za teorijo akcijskega raziskovanja (npr. Adam 1980; Horn 1979). Zato mu moramo posvetiti nekaj pozornosti. Prikazali bomo (1) njegovo pojmovanje znanosti in znanstvenega raziskovanja, (2) pojmovanje udeležencev v raziskovalnem procesu, (3) njegovo kritiko metod in tehnik empiričnega raziskovanja.

Izhodišče Gillijevega nazora je marksistična dogma, da buržoazija kot razred, ki je na oblasti v zahodnih družbah, ne more več zagotavljati zgodovinskega napredka, zato je vse svoje sile usmerila na zavarovanje obstoječega stanja in svoje oblasti.¹⁷ Istočasno pa se je povečala prosvetljenost in moč zatiranih razredov, ki so "najnaprednejši del proizvodnih sil" (1974,23). Zaostri se je protislovje med proizvodjalnimi silami in proizvodnimi odnosi in nasprotje med vladajočim in zatiranim razredom. Tudi znanost je v protislovnem položaju, kar se izraža v protislovju med njeno inovativno funkcijo in funkcijo družbene kontrole, ki izhaja iz uporabe njenih spoznanj za ohranitev obstoječega reda. Kolikor bolj prevladuje kontrolna funkcija nad inovativno, toliko bolj služi znanost prikrivanju stvarnosti zaradi materialnih interesov buržoazije in znanstvenikov, ki ji služijo. V bistvu obstojata dve znanosti, to je "tradicionalna znanost", ki je s svojim postulatом vrednostne nevtralnosti objektivno na strani ohranitve kapitalističnega reda in je torej v resnici neznanstvena, in prava znanost, to je tista, ki se je postavila na stran proletariata. Tej prav ta njena angažiranost na strani zgodovinsko naprednih sil jamči objektivnost, pravo znanstvenost.

Iz te teze je izpeljal svoj nazor o metodologiji empiričnega sociološkega ali širše

družboslovnega raziskovanja. Po Gilliju je raziskovanje "spoznavna dejavnost analize in razsojanja, ki se dogaja v praksi na kakem praktičnem in stvarnem problemu in ji sledi poseg v stvarnost." (12) To bi bila prav primerna definicija akcijskega raziskovanja (ki je bila kot taka tudi navajana v naših akcijskoraziskovalnih projektih), kot definicija sociološkega raziskovanja pa seveda ne ustreza, saj skrči pojem empiričnega raziskovanja na praktične probleme ter odvzema legitimnost teoretičnemu raziskovanju.¹⁸ Ob tem nameni Gilli "tradicionalnemu" raziskovanju vrsto očitkov, ki so vsi po vrsti neosnovani.¹⁹

Z vidika teorije akcijskega raziskovanja se je treba seznaniti z njegovim pojmovanjem protagonistov raziskovanja in raziskovanja kot odkrivanja problema. V vsaki raziskavi se pojavljajo tri vloge: subjekt oziroma raziskovalec; objekt raziskave, to so ljudje, ki so predmet raziskovanja; in naročnik, ki ima družbeno moč in bo uporabil rezultate. Raziskovalec ima "strokovno moč", to je moč ocenjevanja, kategoriziranja ali diagnosticiranja, nima pa "materialne moči", moči odločati in uresničevati napotke tako kot naročnik. Raziskovalec je naročnikovo sredstvo za manipuliranje objekta. Objekt je žrtev materialne moči naročnika in strokovne moči raziskovalca, kar ljudje čutijo in izražajo kot "odpor objekta." Ker pa vladajoči razred ne more vladati samo s silo in potrebuje pomoč znanstvenikov, lahko ti izkoristijo svoj položaj in zatiranemu posredujejo moč vladajočega razreda. To je pglavitna naloga raziskovalcev, ki pristajajo na reformizem, toda v upanju na korenite spremembe.(39)

Kot so funkcionalistični sociologi spregledali pomen strukturnih konfliktov v družbi, tako jih Gilli neupravičeno posplošuje in ne uvidi, da lahko realna družbena razmerja zavzamejo raznolike vzorce, ki se razvijejo na osnovi dialektike splošnih, posebnih in posameznih interesov družbenih skupin. Četudi bi na makrodružbeni ravni ta konfliktni vzorec veljal, to ne pomeni, da bi moral veljati tudi v vseh mikrookoljih, saj imajo vendar posamezni družbeni subsistemi relativno avtonomijo.

Gilli neupravičeno povezuje raziskovanje človeških zadev izključno z vladanjem in zatiranjem. Dopustimo možnost, da ljudje naročajo raziskave, da bi rešili probleme, na katere naletijo pri delu, da bi za vse zadovoljivo uredili medsebojne odnose, da bi koristili in pomagali drugim; da, skratka, naročnik raziskave ni avtomatično zatiralec, raziskovalec pa njegov hlapec, ki mu ostane le to, da skuša biti bolj ali manj premeten in dvoličen v svoji posredovalni vlogi, ko kot naročnikov najemnik jemlje naročniku in daje zatiranim. Za Gillija je avtonomija znanosti utvara: vse silne univerze zahodnih kulturnih narodov so, kot lahko sklepamo, instrument buržoazije. Le tisti znanstveniki, ki so spoznali, da je proletariat nosilec objektivne zgodovinske resnice, spretno vpletajo buržoazijo

kot naročnika v raziskave, ji jemljejo moč in jo dajejo podrejenim slojem. To je njihov posel in njihova avtonomija.

Ena od Gillijevih maksim, ki je bila kot vodilo uporabljena tudi v naših akcijskoraziskovalnih projektih, je, da "se tema raziskovanja ne izbere, ampak odkrije" (47). Na najsplošnejši ravni, upoštevajoč teoretične in praktične raziskave, je to res in hkrati nič novega. Jasno je, da mora raziskovalec že sam raziskovati in poznati raziskave drugih, da bi ugotovil, kateri problemi so teoretično ali praktično relevantni in da naj bi problem ne bil nestvaren, nesmiseln in irelevanten. V okviru praktičnega (aplikativnega) raziskovanja ima ta zahteva še drugo implikacijo. Če stremimo za tem, da bi raziskava imela praktične učinke, tedaj pomeni odkrivanje pravega problema odkrivanje pravega nosilca, to je nosilca, ki ima problem, pa hkrati družbeno moč in voljo, spremeniti rezultate raziskave v praktične odločitve. Tako razumemo Gillijevo zahtevo po odkrivanju pravega problema. Gilli sam o tem piše veliko in nejasno. Nejasnost njegovih misli izvira iz dejstva, da ves čas meša vloge raziskovalca, naročnika in objekta. Pravi na primer: "Praktična naloga raziskovalca je sprememba situacije - njegova teoretična naloga pa je rekonstrukcija te stvarnosti s stališča njenih razvojnih teženj." (48). To pomeni, da pripisuje raziskovalcu hkrati vlogo akterja, ki naj spremeni situacijo, vlogo, ki jo je sicer namenil naročniku, in vlogo raziskovalca, to je tistega, ki spoznava ali miselno "rekonstruira situacijo". V okviru Gillijevega razmišljanja je tisti, ki v resnici hoče nekaj spremeniti, raziskovalec sam. On išče posrednika, nosilca družbene moči, ki bi izvedel predlagane spremembe.

To kaže primer njegove raziskave o vlogi delavca-študenta. Če pozorno preučimo njen opis, se ne moremo ubraniti vtisa, da je skrivnost iskanja pravega problema in pravega "objekta" iskanje nosilca temeljnih sprememb v podjetju, sprememb, ki vključujejo prerazdelitev družbene moči. Njegovo beganje od enega "navideznega" problema do drugega, kar imenuje odkrivanje pravega problema, je zavračanje realnih problemov delavcev kot predrobnih psevdoproblemov ljudi "na zaostalih pozicijah", problemov, s katerimi se je bil "prisiljen" ukvarjati v upanju, da bo naletel na pravi, veliki problem, ki mu bo omogočil politično mobilizirati (to besedo rad uporablja) delavce za korenite spremembe vsebine dela.

Ta primer jasneje kot Gillijeve teoretične deklaracije razkriva voluntaristično in utopično naravo njegovega aktivističnega raziskovanja, ki mu je ukvarjanje z realnimi potrebami skupine delavcev zgolj nujno zlo na poti do velikega cilja - končne osvoboditve vseh delavcev, ki bo tako ali tako rešila vse "parcialne" probleme, in v katerem so resnični delavci instrument uresničevanja utopičnega programa socialistične rekonstrukcije tovarne.

Pomembna je misel, da se pravi problem odkrije v raziskavi, recimo raje v preliminarni fazi raziskave ali v fazi formuliranja problema. A za to misel ima Gilli bolj malo zaslug. Ackoff (1955) izrecno zahteva, da mora raziskovalec v fazi formuliranja problema ugotoviti, kaj je stvaren problem raziskave, kar vključuje tudi identifikacijo pravega naročnika, to je nosilca praktičnih ukrepov, ki bodo sledili raziskavi. Ackoff predpostavlja, da se (praktična) raziskava začne v situaciji, ko je naročnik v dilemi glede alternativnih ukrepov.

Tretja točka Gillijeve kritike se nanaša na tehnike zbiranja empirične evidence. Tudi ob tem silovito napada "tradicionalno" metodologijo, v glavnem tako, da ji očita napake, ki so tudi z njenega stališča napake, tj. kršitev njenih lastnih norm, ali pa tako, da posplošuje pravila, ki veljajo le za določene tehnike, kot da so obča pravila metodologije. Uporaba tehnik je zanj uporaba družbene in strokovne moči. Z njimi tradicionalni raziskovalec prisiljuje objekt k pasivnosti. Toda akcijski intervju, kot si ga zamišlja on, je še vse kaj hujšega kot "prisila" na pasivnost, je pravo pranje možganov in politična indoktrinacija, ali kot se temu reče v Gillijevem besednjaku, "rekonstruiranje zavesti". "Intervju je uspel, če izzove motnje". (193) Če bi anketiranec vnaprej vedel, da bo imel intervju za posledico globoko spremembo njegovega celotnega življenja, kar zahteva Gilli, bi se mu prav gotovo ognil na daleč.²⁰ Žal tu ne moremo podrobneje navajati svoje kritike drugih Gillijevih očitkov tehnikam "tradicionalne" metodologije, ki naj bi "blokiral" situacijo, onemogočale razvoj "objekta", prikrivale informacije itd.

Gillijevo kritiko "tradicionalne" sociološke metodologije zavračamo v glavnem iz dveh razlogov: (1) ker temelji na ideoloških konstruktih vulgariziranega marksizma in (2) ker delno upravičeno kritiko posameznih postopkov raziskovanja, zlasti pa vulgarizacij teh postopkov, ki jih je prav tako mogoče kritizirati s pozicij "tradicionalne" metodologije, neupravičeno posplošuje v kritiko te metodologije v celoti. Toda pri tem ne smemo spregledati, da je Gillijevo besedilo sicer ponesrečena kritika sociološkega raziskovanja nasploh, da pa je vendarle prispevalo k oblikovanju teorije akcijskega raziskovanja (kot posebnega raziskovalnega pristopa) ob pri nas izvedenih akcijskoraziskovalnih projektih, s tem da je, četudi z zgrešenih osnov, problematiziralo nekatera ustaljena metodološka pojmovanja in postopke in opozorilo na nekatere vidike raziskovanja, ki dotlej niso bili vo participativnega raziskovanja, ki je bistvena sestavina sedanjega pojma akcijskega raziskovanja. French je podvomil, da bi središču pozornosti "tradicionalno" šolanih raziskovalcev.

Tu mislimo zlasti na naslednje vidike: (1) Pri akcijskem raziskovanju je morda bolj kot pri drugih oblikah pomembna formulacija problema, kar vključuje prepoznavanje vlog udeležencev v raziskavi, saj je tako raziskavo smiselno

izvajati le, če je akter pripravljen delovati na osnovi raziskovalnih spoznanj. V tem smislu je akcijska raziskava "odkrivanje problema". (2) V akcijski raziskavi moramo priti do podatkov, ki so relevantni za akterja, ne za raziskovalca, zato je treba zagotoviti čim popolnejšo eksploracijo situacije z akterjevega vidika. Nekritična uporaba nekaterih običajnih raziskovalnih tehnik lahko onemogoči tako eksploracijo. (3) V akcijski raziskavi je ena osrednjih raziskovalnih strategij odkrivanje protislovij na različnih ravneh, na primer med deklariranimi smotri in dejanskimi postopki akterjev. (4) Ko zavračamo Gillijev revolucionarni aktivizem kot način reševanja občih družbenih problemov, to ne pomeni, da zavračamo vsako raziskovalno podpiranje posameznih družbenih skupin v prizadevanjih za doseganje njihovih interesov in njihovo usposabljanje za politično delovanje.

Opombe

¹ Podobno tudi Radtke (1979), Heineken (1979).

² Vprašanja v zvezi z metodološko-tehnično ravniyo se obravnavajo predvsem v VII poglavju knjige *Field Theory and Social Science* z naslovom "Problems of Research in Social Psychology". V tem poglavju je združeno gradivo iz dveh Lewinovih člankov: "Psychology and the Process of Group Living", *J.Soc.Psych.*, 17, 1943: 119-129; in "Constructs in Psychology and Psychological Ecology", *Univ. of Iowa Stud. Child Welf.*, 20, 23-27.

³ To se je dogajalo v ZDA ob koncu 40. let in v začetku 50. v okviru Raziskovalnega centra za skupinsko dinamiko in Komisije za odnose v skupnosti Ameriškega židovskega kongresa (Research Centre for Group Dynamics; Commission on Community Interrelations of the American Jewish Congress). Podrobna zgodovina je opisana v Marrow, A.J., "Events leading to the establishment of the N.T.L.", *J.appl.behav.sci.*, Vol. 13, 1967. Navedeno po: Foster 1974.

⁴ Metzger (1979,13) navaja, da je Lewin označil način dela Inštituta za skupinsko dinamiko (Research Center for Group Dynamics, MIT) kot "akcijsko raziskovanje". Ta izraz je bil v nemški izdaji njegovega "Reševanja socialnih konfliktov" preveden s "Tatforschung". Beseda "Tat" pomeni v nemščini "dejanje" s prizvokom "junaško dejanje" ali "dobro delo", zato meni Metzger, da bi bil ustrežnejši prevod "Betätigungsforschung", kar bi slovenili kot "raziskovanje delovanja" ali "udejstvovanja". Metzger pa dopušča možnost, da ostanemo kar pri izrazu "akcijsko raziskovanje".

⁵ "Moramo se prav tako ukvarjati s tem, da bi odkrili, kako bi ljudje lahko spremenili svoje vedenje, da bi se naučili bolje vesti." (Marrow, 1977, 180) Na drugem mestu: "Ideja, da bi utrli pot 'akcijskemu raziskovanju', s čimer bi morda na zgledu lahko pokazali, kako bi lahko revolucionirali določene vidike našega družbenega življenja, je preveč zapeljiva, da bi smeli njeno uresničitev še naprej odlagati..." (186)

⁶ Prvi korak pri akciji je načrtovanje, ki vsebuje dva dela: okvirni plan celotne akcije in podrobni plan prvega koraka. Načrtovanju sledi izvedba prvega praktičnega koraka, temu pa raziskovanje njegovih učinkov. To "rekognosciranje" ima štiri funkcije: (1) oceni učinkovitost prvega koraka, (2) omogoča planerjem oziroma izvajalcem učenje, (3) služi kot osnova za pravilno načrtovanje naslednjega koraka, (4) služi kot osnova za prilagoditev splošnega načrta. Na naslednji stopnji si

spet slede načrtovanje, izvedba in rekognosciranje. "Razumno socialno upravljanje torej poteka v spirali korakov, katerih vsakega sestavlja krog načrtovanje-akcija-ugotavljanje dejstev o rezultatih akcije." (1948,206)

⁷ V omenjenem Lewinovem seminarju so dogajanje beležili takole: Ob koncu delovnega dne so imeli evalvacijsko sejo. Na njej so o dogajanju v podskupinah poročali opazovalci, ki so prisostvovali sejam podskupin, in sicer o načinu vodenja, o napredku ali odsotnosti napredka v razvoju skupine ipd. Nato so svoje poglede o istih dogajanjih povedali še vodje skupin, svoje komentarje pa je na koncu dodalo še več udeležencev. Vsa poročila so snemali.

⁸ Lewin se je tedaj ukvarjal z medskupinskimi odnosi in z vprašanji ekonomske in družbene (rasne) diskriminacije v ZDA. Veroval je, da je možno nekaj storiti za izboljšanje "medskupinskih odnosov", kot je imenoval odnose med različnimi narodnostnimi, rasnimi in verskimi skupinami, oziroma za rešitev vprašanj manjšin, ne le s splošnimi ekonomskimi in političnimi ukrepi, ampak z akcijskim raziskovanjem in s skupinskim delom v krajevnih skupnostih, podjetjih, stanovanjskih naseljih in drugod. To je bil praktični kontekst uveljavljanja akcijskega raziskovanja.

⁹ Tudi Metzger sodi, da ni lahko najti jasne pojmovne opredelitve akcijskega raziskovanja in da mora človek "zbirati mesta, na katerih je kak konkreten primer raziskave označen kot primer akcijske raziskave. Kot take naloge se pojavljajo: izkoreniniti skupinske predsodke, izboljšati odnose med različnimi skupinami, preseči brezpravnost manjšin, izboljšati mezde novonameščenih vajencev, premagati odpor delavcev proti nujnim spremembam, privedi do skupinske odločitve, pomiriti spore v tovarni, izboljšati delovno moralo, izobraževati vodje različnih rangov, skratka, vseskozi gre za reševanje najbolj perečih problemov, težav in konfliktov pri skupnem življenju." (1979,13)

¹⁰ "Gotovo bi bilo historično interesantno utrditi to točko za razvoj znanstveno-eksperimentalne družbene prakse pri 'utopičnih socialistih' zgodnjega 19. stoletja - pri Saint-Simonu, Babeufu, Blancu, Cabetu, pri Owenu in Weitlingu, zlasti pa pri Fourieru; priročneje pa je to točko postaviti pri raziskovalno strateških in metodoloških preudarkih Kurta Lewina; ti so v primerjavi s prejšnjimi znanstvenimi standardi in intervencijskimi tehnikami utopičnih socialistov perspektivnejši (weiterführend)." Haag 1975,39.

¹¹ "Danes je ta nevarnost v tem, da bi uporabili akcijsko raziskovanje... instrumentalno za izboljšanje kooperacijskih procesov v podjetjih, šolah, kazenskih zavodih itd., ne da bi ob tem hkrati vključili v proces spreminjanja tudi strukture odločanja." (str.41) V tem stališču se odraža revolucionarna logika: Čim slabše, tem boljše. - "Akcijsko raziskovanje kot znanstvena praksa ne bi smelo biti nasprotno vsakdanji praksi kot odtujena praksa, ampak bi moralo postati zgolj vsakdanja praksa, ki teži k svojemu samozavedanju in samodeterminaciji." (Prav tam) Haag torej v načelu enači prizadevanja utopičnih socialistov in prizadevanja družboslovcev-akcijskih raziskovalcev, gre mu za vzpostavljanje (Herstellung) družbenih odnosov, ki temelje na samodeterminaciji in neodtujenih odnosih med ljudmi. Pri tem se celo ne strinja z oznako teh socialistov kot "utopičnih", saj da to besedo v narekovaje. Akcijsko raziskovanje je zanj znanstveno socialistična akcija!

¹² Tu navaja Haag Holzkampa (Holzkamp, K., "Wissenschaftstheoretische Voraussetzungen kritisch-emanzipatorischer Psychologie", *Zeitschr. fur Sozialpsych.* 1, 1970, str. 17-20): "Kolikor so podatki, ki jih dobimo z eksperimentom, konsistentni s teorijo, to nikakor ne pomeni, da smo nekaj spoznali na osnovi neodvisne empirične instance, torej da gre za 'spoznanje' v kakršnem koli pomenu; nekaj zvedemo le o uspehu tozadevne aktivnosti znanstvenika." "Osnovna operacija vzpostavljanja odnosa med teorijo in empirijo je izbor ali vzpostavljanje realnih odnosov, katerih obstoj zatrjuje neka teorija." Holzkampova predpostavka je (kolikor lahko sklepamo samo iz teh

dveh citatov), da je vsakdanja realnost "trša" od znanstvene realnosti; da ima vsakdanja praksa kot kriterij resnice drugačen status kot znanstvenoraziskovalna praksa; ali zaostreno, da je znanstveni poskus redukcionistična konstrukcija, vsakdanja praksa pa ne.

¹³ "Fachbereich Sozialpädagogik an der Pädagogischen Hochschule Berlin, Überlegungen zur Handlungsforschung in der Sozialpädagogik", v: Haag, 1975, 56 in nasl.

¹⁴ Gre za slovit seminar o medskupinskih odnosih v Connecticutu.

¹⁵ Iz njegovih opisov sledi, da verjamemo pošteni besedi ljudi, ki sodelujejo v razpravi. Validacijo in verifikacijo zagotavljajo pravila diskurza, npr.: (1) Diskurz ne sme spregledati interesa po temeljni demokratizaciji družbenih odnosov... (2) Sodbe, ki se pojavljajo v diskurzih, je treba preiskati..., da se vidi, ali izjava izpolnjuje kriterij demokratizacije. (3) Za vsako sodbo je treba preveriti, ali morda ne opravlja zgolj ideološke funkcije, s tem, ko le odraža obstoječe in s tem imunizira proti kritiki. (4) V diskurzu se ne sme zastirati ali legitimirati družbenih neenakosti in gospodovalnih teženj." Isto delo, str. 105-106. Ti kriteriji naj bi nadomestili "objektivistični" eksperiment! Moserjevo pojmovanje resnice je vulgarizacija konsenzualne ali konvencionalistične teze.

¹⁶ Prav pri tem slednjem postulatu se spet zaplete v očitno protislovje. V začetku svoje razprave je očital "klasičnim" zagovornikom akcijskega raziskovanja, da skušajo legitimizirati akcijsko raziskovanje s kriteriji "klasičnega empiričnega raziskovanja", ko so sami ti kriteriji neutemeljeni. Ob koncu razprave pa pravi, da je težava pri akcijskem raziskovanju ta, da raziskovalec vpliva na dogajanje; zato moramo gledati, da vsaj ne bo zavestno izkrivljajoče vplival (!). "Kajti v akcijskem raziskovanju, ki zahteva, da objekte raziskovalnega procesa zelo močno participativno vključimo, ne moremo več zagotoviti neodvisnosti od raziskovalca. Raziskovalec je v celoti ravno zelo močno vključen v dogajanje, tako da se bo njegov vpliv gotovo vedno uveljavil. Vendar pa lahko formuliramo nekoliko oslavljen kriterij na ta način, da raziskovalec ne sme pri zbiranju podatkov zavestno izkrivljajoče vplivati." (123)

¹⁷ Upoštevati moramo, da je Gilli napisal svojo knjigo *Come si fa ricerca* v začetku sedemdesetih let (2. izd., Milano 1972) kot neposredni odmev študentske revolucije 1968. leta. V bibliografiji navaja poleg klasikov marksizmana tudi več del Mao Ze-Donga in drugih kitajskih avtorjev. Danes so te vrste razprave očitno passé, vendar smo se dolžni ozreti na njegovo pojmovanje, ker je imelo določen odmev v krogih sodelavcev naših akcijskoraziskovalnih projektov in ker do sedaj, razen F. Adama, ki se je distanciral od nekaterih njegovih nazorov, ni v tem krogu nihče širše obravnaval tega teksta, pač pa je navajanje citatov ustvarilo vtis, da je Gilli prispeval k razvoju teorije akcijskega raziskovanja.

¹⁸ Takoj nato, ko tako definira raziskovanje, zatrdi, da je raziskovanje tudi tisto, kar se ne sklada s to definicijo, s čimer ji da popolnoma neobvezujoč značaj. Na ta nerodni način implicitno izloči iz svoje definicije "tradicionalno" raziskovanje, ne potrudi pa se, da bi ugotovil, kaj je skupnega tradicionalnemu raziskovanju in netradicionalnemu, in da bi, kot je navada, izpostavil nato obče značilnosti znanstvenega raziskovanja, ki jih vključujeta tako netradicionalno kot tradicionalno raziskovanje. Tega ne stori, čeprav bi bilo logično, saj zanj tradicionalno raziskovanje sploh ni znanstveno raziskovanje.

¹⁹ Tako npr. trdi, da se "tradicionalno raziskovanje pogosto ne izvaja v družbeni praksi... ampak v knjižnicah in institutih", kar, prvič, ni res, saj bi lahko našli množico terenskih raziskav, drugič pa vsako, tudi terensko raziskovanje, zahteva pripravo "v knjižnici" in morda dopolnitev "v laboratoriju". Trdi, da se "tradicionalne" raziskave ne nanašajo na stvarne probleme. Taka posplošitev preprosto ni umestna, čeprav nedvomno obstajajo tudi slabe raziskave, ki ne izhajajo

iz stvarnih problemov. Trdi, da skoraj nikoli ni konkreten cilj teh raziskav poseg v stvarnost, nekaj strani naprej pa trdi, da nosilci družbene moči uporabljajo raziskave za zatiranje proletariata. Trdi, da je naloga "tradicionalnega" raziskovalca, da zgolj predlaga alternativne rešitve, pri tem pa se ne opredeli ne za eno ne za drugo. Kot da ni velik del raziskovanja ne le odkrivanje, ampak tudi preverjanje hipotez, to je, v Gillijevi dikciji, opredeljevanje za posamezne rešitve. Ampak Gillijevi posnemovalci očitajo prav to opredeljevanje (beri preizkušanje hipotez), češ da "tradicionalisti" samo preverjajo hipoteze, ne da bi se posvetili odkrivanju novih. Takih napak in naivnosti je samo v prvem poglavju Gillije knjige cela vrsta.

²⁰ V tem apriornem nezaupanju v "pravilnost" življenja ljudi in "konstrukcijo" njihove zavesti vidimo znani nihilizem borcev za novi svet.

Literatura

- Ackoff, R. L. 1955: *Načrt sociološke raziskave*. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1966.
- Adam, F. 1980: *Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje v sociologiji*. Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Bourdieu, P. 1977: *Outline of a theory of practice*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Campbell, D. T. 1969: "Reforms as experiments". *American Psychologist*, 24, 499-429.
- Cartwright, D. 1951: "Introduction". V: Lewin 1951.
- Chein, I., Cook, S., Harding, J. 1948: "The field of action research". *American Psychologist*, 3, 2, 43-50.
- Cherns, A. 1979: *Using the social sciences*. Routledge, Kegan Paul, London.
- Decker, F. 1979: "Forschung und Erfahrung Wandlungen eines Projektes". V: Horn (Hg.) 1979, 111-164.
- Devereux, G. 1976: *Angst und Methode in den Verhaltenswissenschaften*, München. Cit. Po: Gstettner 1979
- Diessenbacher, H. 1980: "Empirische Sozialforschung versus Aktionsforschung - Eine falsche Alternative?" *Neue Praxis*, 160- 168.
- Dohrenwendt, B. S. 1973: "Social status and stressful life events". *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 225- 235. Cit. po: Gibbs 1983.
- French, J. R. P., Marrow, A. J. 1945: "Changing stereotype in industry", *Journal of Social Issues*, 1945. Cit. Po: Marrow 1969.
- French, J. R. P. Jr. 1966: "Experiments in field settings". V: Festinger, Katz (Eds.), *Research methods in the behavioral sciences*. New York. Cit. po Moser 1975
- Fuchs, W. 1970: "Empirische Sozialforschung als politische Action". *Soziale Welt*, 1. Cit. po Haag (Hg.) 1975.
- Gilli, G. A. 1972: *Kako se istražuje: Vodič u društvenim istraživanjima*. Školska knjiga, Zagreb 1974.
- Gstettner, P. 1979: "Distanz und Verweigerung: Über einige Schwierigkeiten, zu einer erkenntnisrelevanten Aktionsforschung zu kommen". V: Horn (Hg.) 1979, 163-205.
- Habermas, J. 1968: *Saznanje i interes*. Nolit, Beograd 1975.
- Haag, F. (Hrsg.) 1972: *Aktionsforschung*. Juventa, München.
- Heineken, W. 1979: "Zur Integration der Aktionsforschung in den natürlichen gesellschaftlichen Fortschritt: Handeln, forschen, erziehen - und kritisieren?" V: Horn 1979, 206-244.
- Horn, K. (Hrsg.). 1979: *Aktionsforschung: Balanceakt ohne Netz? Methodische Kommentare*. Syndikat Autoren-und Verlagsgesellschaft, Frankfurt.
- Klüber, J., Krüger, H. *Aktionsforschung und soziologische Theorien*. V: Haag, F. (Hrsg.) 1972, str. 76.
- Kramer, D., Kramer, H., Lehmann, S. 1979: *Aktionsforschung: Sozialforschung und gesellschaftliche Wirklichkeit*. V: Horn (Hg.) 1979, 21-40.

- Kuhn, T. S. 1962: *Struktura naučnih revolucija*. Nolit, Beograd 1974.
- Lehman, F. J., Mehrens, W. A. 1971: *Educational research: Readings in focus*. New York. Cit. po Moser 1975.
- Lewin, K. 1946: "Aktion research and minority problems". *Journal of Social Issues*, 2, 34-64.
- 1948: "Resolving social conflicts: Selected papers on group dynamics". Weiss-Lewin, G. (Ed.). Harper Brothers, New York.
- 1951: *Field theory in social science: Selected theoretical papers*. Cartwright, D. (Ed.). Harper Brothers, Tavistock, New York, London.
- Lippit, R. 1979a: "Kurt Lewin und die Aktionsforschung". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 106-109.
- 1979b. "Kurt Lewin und die Anfänge der Gruppendynamik". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 621-624.
- Marrow, A.J. 1977: *Kurt Lewin - Leben und Werk*. Ernst Klett, Stuttgart.
- Metzger, W. 1979: "Die Einfluss von Kurt Lewin auf die Entwicklung der Sozialpsychologie". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 7-21.
- Moser, H. 1975: *Aktionsforschung als kritische Theorie der Sozialwissenschaften*. Kösel, München 1978.
- 1977: *Methoden der Aktionsforschung*. Kösel, München.
- Newcomb, T.L., Hartley, E.L. (Eds.) 1947: *Readings in social psychology*. Holt, Rinehart, Winston, New York.
- Pečujlić, M. (Ured.). 1976: *Metodologija društvenih nauka*. Službeni list SFRJ, Beograd.
- Popper, K.R. 1959: *Logika naučnog otkrića*. Nolit, Beograd 1973.
- Radtke, F.O. 1979: "Zum Stand der Aktionsforschungsdebatte. Erläuterungen anhand der Kooperation von Lehrem und Wissenschaftlern". V: Horn (Hg.) 1979, 71-110.
- Rammstedt, O. 1979: "Überlegungen zum historischen Stellenwert von Aktionsforschung". V: Horn (Hg.) 1979, 41-53.
- Rappoport, R.N. 1970: "Three dilemmas in action research". *Human Relations*, 23, 6.
- Reinke-Köberer, E., Horn, K. 1979: "Einige Probleme beim Wiedereinführen individueller Subjektivität in die Wissenschaft. Methodische als politische Fragen". Erster Teil. V: Horn (Hg.) 1979, 54-70.
- Rusconi, G. E. 1970: *Kritička teorija društva*. Stvarnost, Zagreb 1973.
- Sader, M. 1979: "Das Aktionsforschungsmodell der T-Gruppe". V: Heigl-Evers (Hg.) 1979, 646-651.
- Sanford, N. 1969: "Research with students as action and education". *American Psychologist*, 24, 544-546.
- 1970: "Whatever happened to action research?" *Journal of Social Issues*, 26, 4.
- Schulein, J. A. 1979: "Alltagshandeln und Reflexion. Voraussetzungen und Probleme alternativer Sozialwissenschaft". V: Horn (Hg.) 1979, 218-319.
- Topitsch, E. (Hg.). 1971. *Logik der Sozialwissenschaften*. Kiepenheuer, Witsch, Köln.
- Ule, A. 1989: "Nove paradigme v znanosti in drugod". *Naši razgledi*, 38, 23, 692.
- Urbančič, I. idr. 1973: "Hermenevtika: Teorija tumačenja i razumevanja". *Delo*, 19, 4-5.
- Weschler, I., Massarik, F., Tannenbaum, R. 1962: "The self in process: A sensitivity training emphasis". In: Weschler, I. Schein, E. (Eds.). *Issues in human relations training*, Washington. Cit. po: Hürter 1979.
- Žižek, S., Riha, R. (Ured.). 1981: *Kritična teorija družbe: Izbor tekstov*. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- 1981: "K zgodovinski usodi kritične teorije". V: Žižek, Riha 1981, 9-28.